

Többdimenziós nyelvföldrajzi ábrázolás: dinamikus nyelvi struktúra

P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit–Iglai Edit

1. Kutatási célkitűzések

Tanulmányunkkal – a konferencia tematikájával összhangban – több célt is szeretnénk elérni. Beszámolunk azokról az eredményekről, amelyeket az OTKA K. 76239 számú pályázat segítségével, a hármas határ mentén korábban gyűjtött nyelvi anyag dokumentálásában, az informatizált adatbázis létrehozásával megvalósítottunk. Munkánk első fejezeteiben a korpusz informatizálása és a többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok készítése során felmerült számos elméleti és módszertani probléma közül csak azokat érintjük, amelyek szükségesek a most bemutatandó térképlapok megértéséhez. A második részben a dinamikus nyelvi struktúrát is tükröző különböző nyelvföldrajzi térképlapok által nyújtott információkat elemezzük. A térképlapokkal feltárjuk, hogy módszerünk hogyan segítheti a vizsgált jelenségek megjelenési formáinak elkülönítését, az inherens nyelvi variabilitás feltárását, a valós nyelvhasználatból kiindulva milyen adalékokat ad a jelenségek mögötti nyelvi rendszer feltárásához.

1997-től végünk országhatárokon átívelő dimenzionális szemléleten alapuló, szociodialektológiai jellegű változásvizsgálatokat különböző pályázatok keretében a magyar, ukrán, román hármas határ mentén 18 magyarországi és nem magyarországi településpáron. Kutatási célkitűzéseinket kezdetektől a nyelv, nyelvhasználat dimenzionális szemlélete: társadalmi, földrajzi, történeti és kulturális meghatározottsága (vö. Juhász 2002a: 149; 2002b: 166), s az ennek megfelelő kutatási módszerek alkalmazása jellemezte. Legfontosabb célkitűzéseinket (az országhatár nyelvi elkülönítő szerepének mennyiségi mutatókkal való bemutatása; a különböző nyelvi szituációkban élő, más-más beszélőközösségekhez tartozó, azonos szociokulturális státusú csoportok nyelvhasználati mutatóinak összevetése; a nyelvi változások szinkrón dinamizmusának érzékeltetése; a lehetséges változási irányok előrevetítése) többdimenziós nyelvföldrajzi térképeken ábrázoljuk. A többdimenziós ábrázolás a vizsgált nyelvi változók társadalmi és időfaktorokhoz, azaz az adatközlők iskolai végzettségéhez és életkori jellemzőihez kapcsolódó megterheltséget területi megoszlásban is bemutatja.

2. Mintavétel, reprezentativitás

A mintavétel módszerét kutatási célkitűzéseink határozták meg (vö. Babbie 2003: 204–214; Vargha 2000a: 230, Balogh 2001: 162), szempontjaink komplexitása azonban számos

problémát felvetett már a mintavétel előkészítési szakaszában is. Mivel kutatásaink empirikus kutatások, a matematikai statisztikai módszer alkalmazhatónak tűnhetne, hiszen a „nyelvészetben is – különösen a szociolingvisztikai vizsgálatokban – alkalmazzák ..., amikor a hipotézis viszonylag nagy, általunk nem ismert populáció nyelvhasználatára vonatkozik” (Vargha 2000a: 230, a módszer alkalmazásáról l. pl. Borbély 2001). Vizsgálati célkitűzéseink azonban nem szigorú értelemben vett szociolingvisztikaiak, hanem a szociolingvisztika és a dialektológia érintkező területeihez kapcsolódnak, a hagyományos dialektológiai módszereket egészítjük ki a szociolingvisztikában ismeretes módszerekkel. A nyelvjárási vizsgálatokban a matematikai statisztikai módszernek a valószínűségi véletlen reprezentatív mintára vonatkozó kívánalmi (vö. Babbie 2003: 209) kevésbé alkalmazhatók és nem is szükségesek, ugyanis a véletlen reprezentatív mintába bekerülhetnek (esetleg nagyobb arányban is) olyan adatközlők, akik nem a helyi nyelvváltozatot beszélik, másrészt maga az alapsokaság sem olyan nagyságú, hogy más, nem véletlen választású módszerekkel ne lehetne a reprezentativitást biztosítani. Ismeretes az is, hogy „A szigorú értelemben vett reprezentatív mintákkal kapcsolatos nehézségek miatt ma főleg kvótamintákkal dolgoznak a szociolingvisták” (Milroy-Gordon 2003: 33 idézi Kontra 2004: 93). A települések nyelvjárásának, mai nyelvállapotának, a változások irányának vizsgálatához az adatközlők kiválasztásának elsődleges szempontja az volt, hogy helybeli születésűek legyenek, elsődleges szocializációjuk során a helyi nyelvváltozatot sajátítsák el, ezért még a szülők helyi származását is alapvetően fontosnak tartottuk, így biztosítva azt, hogy az adatközlők a vizsgált települések nyelvjárását a lehető legjobban reprezentálják, de megragadható legyen a változás is. Ez a szempont bizonyos esetekben korlátozza az adatközlők kiválasztását, például nem kerülhet be a mintába a főiskolai, egyetemi végzettségű személy, ha nem helybeli születésű, még akkor is, ha tudjuk, hogy a nyelvhasználat formálásában ők is részt vesznek (vö. Kontra 2003: 43). (Gyűjtőpontjaink közül pl. a romániai Kispesleske és Szamosdara esetében.) Kutatási módszereinket kezdetektől a magyar hagyományokra építve dolgoztuk ki (Benkő 1990, Kiss szerk. 2001, Sebestyén 1987, 1988, szombathelyi iskola). A hagyományokra építve, de nem kizárólag a hagyományos dialektológiában Európában és Magyarországon is alkalmazott módon, hogy tudniillik „a falunak nem a nyelvét, hanem csak a nyelvjárását” (Kontra 2003: 20), „idős, falusi saját településükről lehetőleg ritkán vagy sohasem kimozduló parasztemberek beszédét vizsgálták” (uő. 2004: 93). Kiindulásunk az amerikai atlaszmunkálatokban már a múlt század harmincas éveiben (Hans Kurath 1939), nálunk a hetvenes évektől meghonosodott mintavételi eljárás, vagyis a vizsgált településekről származó, életkori és

társadalmi szempontból rétegződő adatközlők kiválasztása (vö. Kontra 2004: 93, Kiss 2002: 3–20, Bokor 1988: 164–68, Hegedűs 1998: 141, 2005: 27; 74). A rétegzett mintavételi eljárás – a települések társadalmi paramétereinek figyelembevétele alapján (Kiss 1995: 34–35, 2001: 163) – a szociológiában vagy a statisztikában használt nem véletlen, reprezentatív mintavételi eljárások közül a kvótás vagy kvótamintához hasonlatos (Babbie 2003: 208; Göncz 2001: 154–156).

A fentebb leírtakkal összefüggésben felvetődhet a reprezentativitás kérdése. A szociológiában általában használt reprezentativitás-értelmezések nyelvészeti kutatásokban való alkalmazhatósága szintén számos problémát vet fel (a különféle értelmezésekről vö. Vargha 2002a: 232, ill. Babbie 2003: 212). A matematikai statisztika módszere szerint a minta akkor lehet reprezentatív a populációra nézve, „ha mintaválasztásnál a populáció minden elemének (egyedének) ugyanakkora esélyt biztosítunk a mintába való bekerülésre. E megfontolások miatt a statisztika standard mintavételi módszere a véletlen, független mintaválasztás.” (Vargha 2000a: 232). A dialektológiai adatfelvételben viszont általában nem szokásos a véletlen mintavétel (vö. Balogh 2001: 163), a nyelvjárásgyűjtők meghatározott szempontok szerint válogatnak az adatközlők között (vö. pl. a nagyatlasz gyűjtési módszere), ugyanakkor nem lehet kétségbe vonni azt, hogy az ilyen mintavételből nyert adatok is a nyelvi valóság részei, „a nyelvi valóságnak egy kétségkívül meglévő, a kutatópont nyelv(járási) átlagához közeli, hiteles képét közvetítheti” (vö. Hegedűs 2005: 73). Mintánk abban az értelemben reprezentatív, hogy a települések meghatározott életkorral és iskolázottsági mutatókkal jellemezhető, helyi nyelvváltozatot beszélő rétegeit – lehetőség szerint a teljes sokaságon belüli arányuknak megfelelően – képviselik, hiszen „... nem szükséges, hogy a minta minden tekintetben reprezentatív legyen; reprezentativitása a konkrét kutatás szempontjából fontos jellemzőkre korlátozódik” (Babbie 2003: 212). Mintavételünk tehát reprezentatív, nem valószínűségi, rétegzett, szelektív mintavételi eljárásnak tekinthető.

Kutatásainkat – Chambers alapjával összhangban – kezdetektől meghatározta a függő és független változók korrelációba állítása (Chambers 1995). Három független változóval dolgozunk: életkor, iskolai végzettség, országhatár. Az életkor mint független változó a munkánkat szintén jellemző látszólagosidő-vizsgálathoz (l. Kontra 2003: 61–62) is alapot ad. A szinkron változásvizsgálat követelményeit szem előtt tartva három generáció: idős, középkorú és fiatal nyelvi adatait vetjük egybe, a nyelvhasználat variabilitásának igazolására pedig különböző, alacsony (A), közép- (K) és felsőfokú (F) iskolai végzettségű adatközlőket kérdezzük ki. Mintánkban felsőfokú végzettségű a

felsőfokú oklevéllel, középfokú végzettségű az érettségivel rendelkező, s mindenki más az alacsony iskolai végzettségű kategóriába kerül. Így meg lehet egymással feleltetni a különböző (határon innen és túli) társadalmi és politikai rendszerek változó és változatos iskolai rendszerét. Mint fentebb már említettük néhány esetben előfordul – különösen az országhatár nem magyarországi oldalán –, hogy a településen nem találunk tősgyökeres felsőfokú végzettséggel rendelkező adatközlőt, ez esetben a szociokulturális változó nem három, hanem kéttagú (A–K).

„A változásvizsgálatban szükség van viszonyítási alap kijelölésére, valamit változásában vizsgálni úgy lehet, hogy tudjuk, ismerjük azt, amiből kiindul a fejlődés, és ami ma is ott van a fejlődés mögött” (Benkő 1990: 11). A szinkrón változásokat tehát az ún. alapnyelvjáráshoz vagy nyelvjárási mélyréteghez viszonyíthatjuk, azaz a vizsgált területre vonatkozó nyelvjárási, nyelvjárás-történeti szakirodalom adatain túl azoknak az idős, kevésbé mobil, alacsonyabb iskolai végzettségű embereknek az adatait vesszük alapnak, akikre a kódváltás vagy -váltogatás kevésbé jellemző (vö. Kiss in uő. szerk. 2001: 79; Sebestyén 1988: 303), így kaphatunk összetettebb és valóságosabb képet a nyelvjárási struktúra egyes részeinek, részrendszereinek eltolódásáról, az egész rendszer átalakulásáról (Hegedűs 2005: 25). Ezért mintánkban az idős generáció a dialektológiai vizsgálatokban alkalmazott mintavételi eljárásnak megfelelően kissé felülreprezentált. Ez mégsem torzítja lényegesen a mintát, mivel az egyes településeken a dimenzionális térképlapok nem a nyelvjárási átlagot (vö. Hegedűs 2005: 27), hanem inkább a nyelvhasználati állapot dinamikáját tükrözik, melyet a településen huzamosan ott élők, tartózkodók alakítanak a kommunikációs hálójuk révén; ők inkább a közép- és idősebb korosztályhoz tartoznak. Mivel kutatásunk változásvizsgálat, fontos a változás irányának a megállapítása. A viszonyítás másik pólusa a (magyarországi) standard változat lehet. A nyelvi változók változatainak egy részét ennek megfelelően a standard – dialektális kontinuum mentén értékeljük és ábrázoljuk. (Erről l. részletesebben a 3. fejezetben, a viszonyítás kérdéséről és problematikájáról pedig vö. pl. Hegedűs 2005: 98–100.)

Vizsgálataink fókuszában tehát egyrészt a dialektális – standard és egyéb nyelvi változók (függő változók) területi (lokális és regionális) disztribúciójának társadalmi dimenziókhöz (független változók) rendelt ábrázolása, a nyelvi változások szinkrón dinamizmusának érzékeltetése, másrészt az országhatár nyelvi elkülönítő szerepének vizsgálata áll.

3. Az adatok informatizálása, ábrázolási alapelvek

Munkánk jelenlegi szakaszának feladatai: a 18 településről, közel 400 adatközlőtől, aktív indirekt kérdőíves módszerrel gyűjtött, megközelítőleg 140 ezres morfológiai és lexikai korpusz informatizálása, ennek alapján 12 település adataival a többdimenziós térképlapok megszerkesztése és kutatási szempontjaink szerinti értékelése.

Az adatok informatizálásához olyan szoftvert, illetve kezelőfelületet kellett kifejlesztenünk, amely biztosítja a korábban említett sokrétű célkitűzések alapján gyűjtött és kódolt korpusz bevitelét; lehetővé teszi annak többszemponútú lekérdezhetőségét, a változatok használati gyakoriságának mennyiségi (darabszám szerinti és százalékos) megjelenítését; továbbá tartalmazza a többdimenziós térképezéshez szükséges összefüggések kimutatását (a megfelelő adatok egymásra vonatkozathatóságát, illetve függő és független változók korrelációba állítását, mennyiségi mutatókkal való ellátását stb.). Az informatizálás során felmerülő problémákról és a saját szoftver fejlesztésének indokoltságáról korábban már több tanulmányban és előadásban is részletesen beszámoltunk (vö. P. Lakatos–T. Károlyi–Iglai 2010: 139–146; uők: 2011: 179–186).

A hármás határ mentén végzett munkánkat a szociodialektológiai és a labovi variacionista megközelítés mellett (mint arról már a bevezető részben is szóltunk) alapvetően a dimenzionális szemlélet határozza meg. A szemlélet terjedésével együtt a nemzetközi szakirodalomban felmerült a többdimenziós térképlapok készítésének igénye. Az adatok térben, időben (látszólagos-idő) való vizsgálata és társadalmi disztribúciójukkal korrelációba állítása szinte kínálta a térképlapokra vetítés lehetőségét. Kidolgoztunk tehát egy olyan ábrázolási technikát, amely alkalmas arra, hogy a nyelvi adatokat a tér, idő és társadalmi dimenziók metszéspontjában elhelyezve kartográfiailag mutassa be a nyelvnyelvhasználatot jellemző dinamizmust. A társadalmi változók térképlapra vetítésével láthatóvá válhat a nyelvi változók társadalmi disztribúciója, hordozóival együtt megragadható a nyelvi mozgás, jelezhető a változás iránya a társadalmi tényezők kiváltotta azonosságaival és különbségeivel együtt. Pontosabban megrajzolható a vizsgált jelenségek izoglosszája, de láthatóvá válik az izoglosszán belüli tagolódás, előrevetítődhet az izoglossza várható módosulása. Fontos megjegyezni, hogy az izoglosszán belüli szinkrón dinamizmus megragadását több szinten is lehetővé tesszük. A társadalmi megoszlás okozta dinamizmus mellett a nyelvi változók változatainak (variánskombinációk) szintjén is érzékeltetjük a lehetséges elmozdulásokat, változásokat. Ezen célkitűzéseink megvalósítása szükségessé tette, hogy a függő és független változók korrelációja bonyolult viszonyainak bemutatására többféle típusú térképlapot készítsük. [A térképlapok típusairól

vö. P. Lakatos–T. Károlyi–Iglai in P. Lakatos–Pethő (szerk.) 2012 (megjelenés előtt)]. Eddig elkészült térképlapjaink bizonyítják, hogy a dimenzionális ábrázolási módszer olyan összefüggések felismerését is lehetővé teszi, melyek a hagyományos nyelvföldrajzi ábrázolással rejtve maradnak. A térképlapok technikailag statikus térképlapok, az adatbázis %-os adatai alapján (az egyes változatokhoz kapott %-os adatok adják az ábrázolás alapját) egy (vektorgrafikus) rajzolóprogrammal a Corel Draw-val készültek. Azért nem térinformatikai szoftvert választottunk a szerkesztéshez, mert egyrészt nem szükségesek a koordináták (nem georeferált), másrészt egyszerre több dimenziót (kartodiagramokat) mutatunk be egy pont mellett, egy településhez kötöten.

Az ábrázolási alapelveket a különböző térképlaptípusokkal összhangban úgy dolgoztuk ki, hogy tükrözzék a választott elméleti kereteket, alapelveket. A dimenzionális szemléletnek megfelelően a területi dimenziót a szokásos térképészeti eljárásokkal (településnevek, országhatár vonala) és különböző alapszínekkel jelezzük. A függő és független változókat mértani formákkal (kör, téglalap) jelöljük, korrelációjukat, a nyelvi variánsok társadalmi disztribúcióját mellérendeléses módszerrel érzékeltetjük. A nyelvi (függő) változók (használati gyakoriságot is feltüntető) jelei (a kör különböző színű, satírozású, kitöltésű stb. változatai) mellett két oszlopban a két társadalmi változó, az életkor és az iskolai végzettség különböző alcsoportjait különböző színű téglalapokkal, bennük a százalékos gyakorisági arányokat tükröztetve jelöljük. (Ábrázolási módszerünkről vö. T. Károlyi–P. Lakatos 2006: 86–95; P. Lakatos–T. Károlyi 2007: 300–308.)

Több elméleti és módszertani problémát vetett fel a függő, nyelvi változók térképlapon való megjelenítése. Az egységes álláspont kidolgozásának szempontjából ugyanis fontossá vált a szakirodalomban is többféle értelemben tárgyalt nyelvi változó/változat, a standard és ezzel összefüggésben a nyelvi norma fogalmának általunk elfogadott körülhatárolása. A nyelvi változót elsősorban Labov (1972), a magyar nyelv tudományban pedig Lanstyák István, Szabómihály Gizella (1997) és Kontra Miklós (2003) értelmezésében használjuk. A változó tehát a nyelv heterogenitását igazoló variabilis egység, amely nyelvileg többféleképpen valósulhat meg. Változatai, variánsai azonos funkciójúak és jelentésűek, szociolingvisztikai szempontból azonban ritkán egyenrangúak, „... formális – informális, szuperstandard – standard – szubstandard, ... standard – nyelvjárási (vagy helyesebben területi kötöttség nélküli – területi kötöttségű), közhasználatú – rétegnyelvi stb. kontinuumok különböző pontjain helyezkednek el” (Lanstyák–Szabómihály 1997: 16). Fontos az egyes változatok egymáshoz viszonyított

helyzete (pl. a standard változattól való távolsága), rendszerszerűsége, használati gyakorisága, ill. gyakorisági eltérései, ezek nyelven belüli és kívüli tényezőkkel való összefüggése. A különböző „nyelvi egységek olyan változók, amelyeknek a kombinációs lehetőségeit nemcsak a velük együtt előforduló nyelvi elemek korlátozzák, hanem a velük együtt előforduló társas és társadalmi körülmények is” (Kontra 2003: 21).

A standard többi nyelvváltozattól megkülönböztető jegyeit, funkcióit Tolcsvai Nagy Gábor értelmezése alapján kezeljük (vö. Tolcsvai Nagy 1998: 56–64, ill. vö. még Hegedűs 2005: 105), ugyanakkor – hiszen kutatásaink a mai Magyarország határain túlra is nyúlnak – számolunk azzal, hogy ezeken a kutatópontokon „a beszélőknek kevesebb lehetőségük van a standard nyelvváltozat elsajátítására és használatára, ennek következtében nyelvhasználatuk nyelvjárásiabb, mint a velük azonos társadalmi réteghez, műveltségi csoporthoz, nemzedékhez tartozó magyarországi beszélőké” (Lanstyák–Szabómihály 1997: 6). Adataink is igazolják, „hogy bizonyos nyelvi jelenségek izoglosszái átnyúlnak az országhatáron, oly módon, hogy az elsődleges központban regionálisak, szubstandardak, egy (vagy több) másodlagosban viszont standardak lehetnek ..., s természetesen nem az elsődleges központ standardjának szubstandard változatai” (vö. Lanstyák 1995: 219). Ennek megfelelően munkánkban nem szeretnénk a standardizmus hibájába esni (vö. Lanstyák 2009: 83), fontosnak tartjuk az ún. határtalanítást (vö. Benő–Péntek szerk. 2011), ugyanakkor a kutatás kiindulópontjából adódóan anyaországi szempontból közelíthetünk a jelenségek értékeléséhez, így tudjuk megragadni a határon túli fáziskésés jelenségét (vö. pl. Péntek 2002: 311–316).

Jelen munkánkban – kutatási célkitűzéseinknek megfelelően – a nyelvi variabilitást adó, tükröző változatok alábbi típusait különböztetjük meg (ezek ábrázolástechnikai szempontból térképlapjaink két fő típusát is jelentik):

- A) Standard–dialektális kontinuum szempontjából releváns változók (pl. *tehen/tehen; adsz/adol*)
- B) Standard–dialektális kontinuum szempontjából nem releváns változók (*haragszik/haragudik; vője/veje*).

Az első csoportba tartozó változók standard változatait fehér körrel, a dialektális variánst pedig fekete körrel jelöljük. Ami ezen változatok térképlapokon megjelenített sorrendjét illeti, kutatási célkitűzésünkkel összhangban az első helye(ke)n a dialektális változat(ok) áll(nak). Ebben is elszakadunk azoktól a térképészeti eljárásokban használt módszerektől, amelyek gyakoriság szempontjából rendezték, illetve rangsorolták a térképre vitt jeleket vagy adatokat. Azokban az esetekben (vö. B), amikor e két pólus valamelyikének

meghatározására több ok miatt nem vállalkozhattunk (csak a pillanatnyi nyelvállapotot tárjuk föl), fehér alapon különböző mintázatú jeleket alkalmaztunk. A variabilitás ezekben az esetekben nem a dialektális – standard kontinuumon való elhelyezkedésből, elmozdulásból adódik, hanem például nyelvtörténeti okokkal, variabilitást eredményező nyelvtörténeti tendenciákkal magyarázható (pl. egyes tőtípusok esetében). Összefügghet a morfológiai és lexikológiai jelenségek nyelvi rendszerbeli sajátosságaival, eltérő variabilitási lehetőségeivel is.

A kettős vagy többes adatok (a kérdőív egy-egy hívómondatára együtt megadott változatok) jelének alapszíne minden esetben szürke mutatva, hogy magukban hordozzák a változás, az elmozdulás lehetőségét, valamilyen instabil állapot jelölőit. (Lásd a bemutatott térképlapok jelölései.)

4. Dimenzionális ábrázolás – dinamikus nyelvi struktúra

Tanulmányunk következő részében a már elkészült térképlapokból mutatunk be néhányat. Elemzésünkkel igyekszünk bizonyítani, hogy ábrázolási módszerünk hogyan segítheti a vizsgált jelenségek nyelvhasználati formáinak, változatainak és azok használati gyakoriságának megjelenítését; hogyan tükröztethető a nyelvi változás szinkrón dinamizmusa. Labovval együtt valljuk, hogy a nyelvi struktúra számos elméleti problémája megoldhatatlan a beszélőközösségre vonatkozó adatok nélkül (vö. Labov 1975: 255), így reméljük, hogy a vizsgált változók valós nyelvhasználatból kapott változatainak, azok korrelációinak feltárásával adalékokat adhatunk a jelenségek mögötti nyelvi rendszer, az inherens nyelvi variabilitás tanulmányozásához.

Olyan változók térképlapjait elemezzük, amely változók nyelvtörténeti szempontból, rendszerszerűségükben, területi és használati kötöttségük miatt alkalmasak eredményeink, ugyanakkor problémafelvetéseink illusztrálására. Igazolják, hogy az egy nyelvváltozaton belüli, illetve a különböző nyelvváltozatokban tapasztalható alaktani változatok a paradigma instabil pontjaiban jelentkeznek, ennek következménye lehet a fakultatívitas, az ezen belüli bizonytalanság, az egyik minta kiterjedése vagy visszaszorulása. Elméleti szempontból is fontos tehát, hogy milyen instabilitás idézi elő a nyelvjárási változatok megjelenését, milyen tényezők játszanak szerepet a több lehetőség közti választásban, esetleg a mi szempontunkból a megőrzésben (vö. Rebrus–Törkenczy 2010: 102, 105, 109, 117).

4.1. A *szekér/szeker* – *szekéren/szekerén* típusváltozó

Az északkeleti nyelvjárási régiót jellemző morfológiai jelenségek közül a leíró szempontból többesjeji időtartamot váltakoztató típushoz sorolható *tehén/veréb/szekér*

lexéma nominativusi és *-n* superessivusi esetragos alakváltozatait, azok variánsait vizsgáltuk, ill. vetítettük térképlapokra (1. sz., 2. sz., 3. sz. térképlap). A vizsgált terület szinte minden korábbi nyelvészeti szakirodalomban jelzett jellemzője a *tehen/tehenen*-típus megléte. A tőtípus kialakulására többféle történeti magyarázat is elképzelhető (vö.: Hegedűs 2001: 352), a nyelvtörténeti szempontból mindenképpen ősbibb rövid magánhangzós változat az északkeleti nyelvjárási típusban a \emptyset esetragos és a superessivusi esetragos alakokban is megmaradt szemben a standard változattal. (A korábbi adatok közül vö. SzamSz. II. 332. „*Aki szekeren ül álmában, elmarad a dologban*”; a nagyatlasz térképlapjai: 634., 1038., 1040., 1042.)

A 90-es évektől végzett gyűjtőmunkánk eredményei már egyértelműen a rövid és hosszú magánhangzós változatok egymás mellett éléséről, ill. arról tanúskodtak, hogy a köznyelvi, standard változat hatására visszaszorul az eredeti nyelvjárási változat. Vizsgálatunk és a térképlapok elemzésének fontos tanulsága az lesz, hogy a morfológiai szerkezet, a morfémaak eltérő/különböző kombinációja segítheti a dialektális változatok megőrzését. A nominativusban a standard variáns kiszorítja a nyelvjárási változatot, a tő egyalakúként viselkedik az északkeleti nyelvjárási régióban is, a superessivusi esetrag előtt viszont – szemben a köznyelvi morfémaszerkezettel – megmarad időtartamot váltakoztatónak. (Összefügghet ez azzal is, hogy a nominativusi *tehen*, *vereb*, *szeker* nyelvjárási volta, a standardtól való távolsága jobban érzékelhető és jobban tudatosítható, mint a *tehenen*, *szekeren*, *vereben* morfémaszerkezeté.)

A *tehen*, *veréb*, *szekér* térképlapjai mutatják: a standard változat a nyelvhasználati norma; sem a regionális, sem a lokális különbség nem meghatározó. Minden életkorú és iskolai végzettségű adatközlő nyelvhasználatának része. A dialektális változat – ahol van – meghatározott társadalmi disztribúciójú: az idős és alacsony végzettségű adatközlőkhöz köthető.

A kettős (DS) adatok száma nagyon kevés, a *veréb* térképlapja alapján (2. számú) viszont érdemes kiemelni, hogy a legtöbb *veréb/vereb* adatot (13,33%) Bótrágyban kaptuk, éppen ott, ahol a legmagasabb volt a dialektális változat aránya (20%). Feltételezhető, hogy ez magában hordozza a standard irányába való nagyobb elmozdulás lehetőségét. Az átmenetiség a középkorú, magasabb végzettségű adatközlőkhöz köthető.

A superessivusi esetrag előtt mind az országhatáron innen, mind az országhatáron túl a dialektális változatok megterheltsége a nagyobb. A romániai magyar lakta településeken a legjellemzőbb az eredetibb tőváltozat, érzékelhető az országhatár nyelvhasználatot befolyásoló szerepe. (Vö. pl. *szekéren*: Lónya 58,33% – Bótrágy 92,86%; Csengersima

59,31% – Szamosdara 100%). A *verében* térképlapját elemezve láthatjuk, hogy Bátorligeten (amelynek nyelvhasználata az összesített adatok szerint a legköznyelvibb) a legfiatalabb adatközlőktől kaptuk a legtöbb dialektális változatot, jelezve annak a település nyelvhasználatában élő voltát. A három térképlap összehasonlítása igazolja a variánsok egymás mellett élését, ill. azt, hogy a dialektális változatok inkább az idősebb és alacsonyabb végzettségű adatközlőkhöz, a standard változatok pedig inkább a legmagasabb iskolai végzettségűekhez köthetők. Az országhatárnak szerepe van a változatok társadalmi megoszlásában is.

[Adalék: Kérdőívünkben elsősorban a kérdőíves kikérdezés folyamatosságát biztosító, merevségét oldó ún. „kapcsoló kérdésként” szerepelt a *tehén/veréb/szekér* accusativusi alakját előhívandó kérdőmondat. A vizsgált tőtípus mai nyelvhasználatban való változatosságára, a kiegyenlítődési folyamat, az analógia jelenlétére hívta fel a figyelmünket, hogy a standard *tehenet* (95%) változat mellett megjelenik a *tehent* (0,83%) és a *tehént* (1,25%) morfémaszerkezet, ill. ezek különböző kombinációja is (*tehenet – tehent*: 0,42%; *tehenet – tehént*: 2,5%; hasonlóan: *szekért* 0,42% – *szekeket/szekért* 0,42%).]

4.2. A kijelentő módú, jelen idejű, E/2. általános ragozású -sz/-l típusváltozó

A vizsgált jelenségek másik nagy csoportját a szinkrón és diakrón szempontból is többféle analógiás hatást mutató kijelentő módú, jelen idejű, E/2. személyű, általános ragozású -sz/-l változó adja. Az eredetileg az ikes paradigmába tartozó 2. személyű -l személyrag – az ikes és iktelen igék ragozásának kölcsönhatását bizonyítva – az -s, -sz, -z, -dz végű iktelen igék paradigmata tagjává vált, ill. a nyelvjárásokban analógiás úton továbbterjedt, s benyomult a nem sziszegő hangokra végződő iktelen igék 2. személyű -sz ragja helyére, ingadozást, változást okozva a ragozásban. A nyelvtörténeti/nyelvjárás-történeti szakirodalom tanúsága szerint ez a jelenség több évszázada él a magyar nyelvterület több pontján, jellemezte és jellemzi az északkeleti nyelvjárási régiót is. A nem -s, -sz, -z, -dz végű iktelen igék egyes szám 2. személyű paradigmata tagjaként az -l személyrag a standard -sz-szel szemben dialektálissá vált. (A kérdés elméleti háttéréről vö. még P. Lakatos–T. Károlyi 1993: 108–110.) A személyrag státuszának pontosabb feltárása érdekében fontosnak tartottuk több és különböző természetű változó példánnyal való vizsgálatát. Az egyes szám 2. személyű -sz/-l változó regionális, lokális és társadalmi disztribúcióját az, *ad*, *lát*, *tud*, *vet* igékhez kapcsolódva és a *fog* ige : segédige oppozíciójában próbáltuk feltárni, ill. térképlapokra vetíteni (7., 8., 9. 10., 11. sz. térképlapok). Elkészült

térképlapjaink azt mutatják, hogy célszerű és érdekes lesz a változó ún. „jelenségtérképét” is elkészíteni az alábbi, az egyes térképlapokról összegezhető azonosságok érzékeltetésére:

- ❖ az országhatár elkülönítő szerepű:
 - a romániai magyar lakta településeken az *-l* megterheltsége lényegesen nagyobb (pl. *látsz*, *tudsz* térképlapja) (8., 9. sz. térképlap)
 - a magyarországi és a kárpátaljai terület között kisebb a különbség
- ❖ a variánsok társadalmi disztribúciója egyértelmű (az iskolai végzettség és az életkor függvénye, ugyanakkor a standard változat valamennyi szociokulturális csoport nyelvhasználatának része)

DE: a függő és a független változók korrelációja a határon innen, a magyarországi településeken jobban megragadható; a határokon túl kisebb a korrelációba állítás lehetősége [vö. a *látsz* (8. sz.) térképlapján Mezőkaszony, Tiszaújlak, Börvely adatai]
- ❖ a kettős (DS) adatok inkább a magyarországi településekről vannak (→ jellemzőbb az átmenetiség).

Fontosnak tartottuk annak vizsgálatát, hogy az *-sz/-l* változó köthető-e az ige : segédige oppozícióhoz (a *fog*-hoz járulna meghatározott szintaktikai pozícióban.)

11. sz. térképlapunk azt mutatja, hogy a segédige funkcióhoz a standard toldalékmorféma társul (különösen szembetűnő ez, ha összevetjük a többi térképlappal). Minden településen – az országhatáron túl is – a standard változat megterheltsége a nagyobb: általában 80% körüli [legkevesebb: Bátorliget (55%), legnagyobb Kisperleske (100%)]. Mindenhol minden életkorú és iskolai végzettségű adatközlő nyelvhasználatának sajátja (Kisperleskén és Szamosdarán mintavételi szempontjaink alapján nem volt diplomás adatközlőnk). Nincsenek nagy lokális különbségek, nincs az országhatárnak nyelvhasználatot befolyásoló szerepe.

Ugyanakkor a *fog* főigéhez (10. sz. térképlap) is jellemzőbben a standard toldalékmorféma kapcsolódik, sokkal határozottabban, mint a többi változó példány esetében. Az országhatár szempontjából lényegesebb különbség a romániai magyar lakta és a szomszédos magyarországi települések között van (ez hasonló a többi változó példány adataihoz). A dialektális változat életkor (idősek) és iskolai végzettség (alacsony) függvénye.

Lényeges különbséget tapasztalhattunk tehát nemcsak a *fogsz* segédige, hanem a *fogsz* ige és a többi változó példány adatait összehasonlítva is az egyes szám 2. személyű *-sz/-l* használati gyakoriságában, társadalmi megoszlásában. Feltételezhetjük, hogy

az ige : segédige oppozíció, a homonímia, az egymásra hatás, ugyanakkor a funkciók elkülönítésében való bizonytalanság (de az elkülönítói szándék is) mind növelik az ún. instabil helyzetet, s adataink tanúsága szerint a standard változatot erősítik .

Az *-sz/-l* változó vizsgálata nem lenne teljes, ha a ragozásban mutatkozó analógiás hatás miatt nem hasonlítanánk össze az ikes és iktelen igék kijelentő módú, jelen idejű egyes szám 2. személyű *-l*, illetőleg *-sz* személyragos alakjainak megterheltségét. Az ikes igék közül korpuszunkban a *lakik* alkalmas arra, hogy 2. személyű paradigmáját összevessük az iktelen változópéldányok adataival. A *laksz* (12. sz.) térképlapját elemezve (és összehasonlítva pl. az *adsz*, *látsz* változópéldányok térképlapjaival: 7., 8. sz. térképlap) azt mondhatjuk, hogy nincs lényeges különbség a toldalékmorféma változatainak használati gyakoriságában, lokális és társadalmi disztribúciójában annak függvényében, hogy ikes vagy iktelen igéhez járul. Úgy tűnik, az eredetileg különböző természetű tagokból álló, többféle (diakrón és szinkrón szempontú) analógiás hatásnak kitett morfémaszerkezetek között nyelvi változataikban, de társadalmi disztribúciójukban, használati gyakoriságukban is egyfajta kiegyenlítődés figyelhető meg. Az ikes igékkel létrehozott morfémaszerkezetek esetében is nyelvhasználatot befolyásoló tényező az országhatár [vö. pl.: Tiszabecs (D = 8,57%) – Tiszaújlak (D = 40%); Bátorliget (D = 17,39%) – Börvely (D = 53,85%)]. A romániai településeken a legnagyobb megterheltségű az *-l*. (Társadalmi megoszlása egyértelmű: az életkor és az iskolai végzettség függvénye: pl. vö. még Bótrágy, Rozsály is). Az *-sz* megterheltsége a magyarországi településeken lényegesen nagyobb arányú (Bátorliget 65,22%, Tiszabecs 88,57%), a legfiatalabb adatközlők szinte minden településen ezt a változatot adják meg. Ugyanakkor Kispeske és Szamosdara kivételével minden kutatópontról kaptunk – bár nem jelentős arányban – kettős adatot is.

Hivatkozások

- Babbie, Earl 2003. *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó. Budapest.
- Balogh Lajos 2001. A nyelvjárási anyaggyűjtés. Az anyaggyűjtés módja. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris. 162–163.
- Benkő Loránd 1990. Az élő nyelv területisége és szociolingvisztikája. In: Szabó Géza (szerk.): *II. Dialektológiai szimpozion*. VEAB. Veszprém, 9–22.
- Benő Attila–Péntek János (szerk.) 2011. *A Termini*. Gramma Nyelvi Iroda, Dunaszerdahely – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Kolozsvár.

- Bokor József 1988. Egy élő beszélt nyelvi lexikológia kérdései. In: Szabó Géza (szerk.): *III. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely. 164–8.
- Bokor József 1992. A tájszókészlet minősített egységeinek egy minősítési rendszere. In: Szabó Géza (szerk.): *Magyar dialektológia. Stilisztika*. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai I. Szombathely. 35–43.
- Borbély Anna 2001. *Nyelvcseré*. Budapest.
- Chambers, J. K. 1995. *Sociolinguistic Theory: Linguistic Variation and Its Social Significance*. Oxford, Blackwell.
- Göncz Lajos 2001. Nyelvi és szociológiai változók összefüggése a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél kisebbségi és többségi helyzetben. *Magyar Nyelv* 152–171.
- Hegedűs Attila 1998. Kutatási beszámoló egy nyelvatlasz-előtanulmányról. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán (szerk.): *III. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely. 139–43.
- Hegedűs Attila 2001. A nyelvjárási alaktani jelenségek. A névszótövek. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris. Budapest. 351–353.
- Hegedűs Attila 2005. *A változó nyelvjárás*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Piliscsaba.
- Juhász Dezső 2002a. A dialektológia hármass feladata és a nyelvföldrajz. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán–Guttmann Miklós (szerk.): *IV. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely. 149–53.
- Juhász Dezső 2002b. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudomány szemléleti kérdések. In: Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János (szerk.): *Hungarológiai és dimenzionális nyelv szemlélet*. Debrecen–Jyväskylä. 165–72.
- T. Károlyi Margit–P. Lakatos Ilona 2006. A többdimenziós nyelvföldrajzi ábrázolás lehetőségei a hármass határ menti korpuszban. *Magyar Nyelvjárások* 44: 83–96.
- T. Károlyi Margit–P. Lakatos Ilona 2007. Társadalmiság a területiségben. In: Zelliger Erzsébet (szerk.): *Nyelv, területiség, társadalom*. MNyTK 228. sz. Budapest. 300–309.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris. Budapest.
- Kiss Jenő 2002. Dialektológia és nyelvtudomány: hagyomány és korszerűség. *Magyar Nyelvjárások* 40: 3–20.
- Kontra Miklós 1989. A magnetofontól a számítógépig. *Hungarológiai Közlemények* 21. évf. 3. szám (1989): 399–404.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris Kiadó. Budapest.

- Kontra Miklós 2004. Lesley Milroy–Matthew Gordon, *Sociolinguistics: Method and Interpretation*. *Magyar Nyelv* 91–99.
- Kurath, Hans 1939. *Handbook of the Linguistic Geography of New England*. Providence: Brown University, for ACLS. [2nd ed., rev., New York: AMS Press, 1973.]
- Labov, William 1972. *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia.
- Labov, William 1975. A nyelvi változás mechanizmusáról. In: Papp Mária–Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelvhasználat*. Gondolat. Budapest. 255–285.
- P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit 1993. Az igeragozás szociolingvisztikai és szóföldrajzi vizsgálata Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. *Hungarológia* 3. Budapest. 103–14.
- P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit–Iglai Edit 2010. A hármas határ mentén gyűjtött korpuszok feldolgozási lehetőségeiről. In: Hári Gyula (szerk.): „*Végetlen a tér, mely munkára hív*”. Köszöntő könyv Révay Valéria tiszteletére. Veszprém. 139–146.
- P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit–Iglai Edit 2011. A hármas határ menti korpusz informatizálásának előkészítési munkáiról. In: Kozmács István és Vančóné Kremmer Ildikó (szerk.): *A csitári hegyek alatt*. Írások Sándor Anna tiszteletére. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra. 179–186.
- P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit–Iglai Edit 2012. A többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok típusai. In: P. Lakatos Ilona–Pethő József (szerk.): *Elméletek és módszerek III*. Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza. (megjelenés előtt)
- Lanstyák István 1995. A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről, különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre. *Magyar Nyelvőr* 213–36.
- Lanstyák István 2009. *Nyelvművelés, nyelvtervezés, nyelvmenedzselés*: Stimul. Pozsony–Bratislava.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Milroy, Lesley–Gordon, Matthew 2003. *Sociolinguistics: Method and Interpretation*. Blackwell Publishing.
- Molnár Zoltán Miklós 1992. Szociolingvisztikai sajátosságok egy Lendva-vidéki élőnyelvi anyagban. In: Szabó Géza (szerk.): *Magyar dialektológia. Stilisztika*. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai I. Szombathely. 45–56.

- Rebrus Péter–Törkenczy Miklós 2009. Paradigmatikus szabályosságok és nyelvjárási változatok a magyar alaktanban. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia*. Piliscsaba. 99–121.
- Sebestyén Árpád 1987: Újabb lehetőségek, feladatok és módszerek a nyelvjáráskutatásunkban. *Magyar Nyelv* 507–516.
- Sebestyén Árpád 1988: A szamosháti népnyelv változásairól. In: Mező András (szerk.): *Szamosközi tanulmányok*. Fehérgyarmat. 301–16.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. A nyelvi norma. *Nyelvtudományi Értekezések* 144. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Vargha András 2000a. A Kárpát-medencei nyelvhasználat kérdőíves vizsgálatai: módszertani csapdák és ínyencségek. In: Borbély Anna (szerk.): *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest, 231–37.
- Vargha András 2000b. *Matematikai statisztika*. Pólya Kiadó. Budapest.
- Szamsz.=Csűry Bálint: *Szamosháti Szótár I., II.* Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 1935–36.
- MNyA.= Deme László–Imre Samu (szerk.) 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza. I–VI.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

P. Lakatos Ilona

Nyíregyházi Főiskola, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

lakatosi@nyf.hu

T. Károlyi Margit

Nyíregyházi Főiskola, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

tukacsne@nyf.hu

Iglai Edit PhD-hallgató

Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Nyelvtudományi Doktori Iskola

iglai.edit@gmail.com